

«EDIGE» DÁSTANINDA QOLLANILGAN TURAQLI SÓZ DIZBEKLERI SEMANTIKALIQ JAQTAN BÓLINIWINIŇ QOLLANILIWI

Tolibayeva Shaxzoda

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Filologiya hám tillerdi oqıtıw
(qaraqalpaq tili) tálim baǵdarı studentı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14578302>

Annotaciya. Biz bul maqalada «Edige» dástanındaǵı qollanılǵan turaqlı sóz dizbekleriniŇ
semantikalıq jaqtan bóliniwiniŇ qollanılıwına toqtaymız.

Tayanış sózler: sóz dizbegi, semantika, frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq
birlikler, frazeologiyalıq dizbekler

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЕМАНТИЧЕСКИХ ТИПОВ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ДАСТАНЕ «ЭДИГЕ»

Аннотация. В данной статье мы останавливаемся на использовании
семантических типов фразеологизмов в дастане «Эдиге».

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологическое единство, фразеологическое
сращение, фразеологическое сочетание.

THE USAGE OF SEMANTIC TYPES OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE EPIC «EDIGE»

Abstract. In this article, we focus on the usage of semantic types of phraseological units in
the epic "Edige."

Keywords: phraseological unit, phraseological unity, phraseological fusion,
phraseological combination.

Turaqlı sóz dizbekleri xalıq tilinde uzaq dáwirler dawamında mudamı jumalıp, qalıplese otırıp, ózine tán mánilik boyawlar menen pikirdi tolıq jetkeriwde ayırıqsha xızmet etetuǵın sózlik quramını ayırıqsha bir toparın quraydı. Haqıyqatında da turaqlı sóz dizbekleri óziniŇ obrazlıǵı menen, tereŇ mánililigi menen, qurılısınıŇ quramalılıǵı menen ajralıp turatuǵın hár bir millet tiliniŇ ózgeshe bir kórinisi bolıp esaplanadı. Olardıń hár biriniŇ xalıqtıń ásirler boyı payda etken ushqır qıyallarınıŇ, danalıǵınıŇ, sóz dóretiwshiliktegi sheberliginiŇ ájayıp úlgerin kóriwimizge boladı. Tildegi frazeologizmler oydı obrazlı etip, kórkemlep, astarlap aytıwdan payda bolǵan hám qalıplesken. Dástandaǵı frazeologizmler erte dáwirlerdegi qaraqalpaq xalqınıń jemisi dep aytsaq asıra aytqan bolmaymız. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri grammatikalıq kóz-qarastan sóz dizbegi, jay gáp qospa gáp túrlerinde ushırasqanı menen olar teoriyalıq jaqtanda ámeliy jaqtanda úyreniwdi, anıqlawdı talap etedi hám bir-biri menen salıstırǵanda ózgesheliklerge iye ekenligi ayqın kórinedi. Edige dástanın analizlep qaraǵanımda semantikalıq jaqtan frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler orın alǵan. "Edige" dástanı gárezsizlikten aldın ilimiy jaqtan izertlengen joq. Gárezsizlikke eriskennen keyin bul dástandı K.Allambergenov óz miynetlerinde sáwlelendirdi. K.Allambergenov "Edige" dástanın jarıqqa shıǵardı hám onı tariyxıy shınlıq tiykarında jaratılǵanlıǵın dálillep berdi. Bir qansha ilimpazlar dástan boyınsha ilimiy jumıslar alıp bardı. Onda til ózgeshelikleri izertlene basladı.

Frazeologiyalıq ótlesiwler. V.V.Vinogradov tutas frazeologizmniŇ mánisi menen onı payda etiwshi sınırlarınıŇ mánilerin qarım-qatnasına qaray frazeologiyalıq ótlesiw,

frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq dizbek dep úsh toparǵa bólgen. Buǵan qosımsha tórtinshi topar etip, naqıl-maqallar frazeologiyalıq ańlatpalar degen at penen kirgizildi. Hesh qanday baylanıspaytuǵın frazeologizmler toparı frazeologiyalıq ótlesiwler dep ataladı. Máselen:

Oyıl menen Qayıldan, Qarǵalı Elek boyınan, Qubırlı degen qalanıń Edil Jayıq boyınan eki tárep xalqınıń ordasına **qol salıp**, Kenjembay uzaq sóz salıp, ol qolınan kelmedi. ("Edige" 297-bet)

Sol sózine ılayıq

Bir juwabın beremiz

Sózimdi basıp ayaqqa

Salma jara júzime. ("Edige" 300-bet)

Bereketi ketti noǵaydıń, **arwaǵı uship** noǵaydıń, biymezgil otqan waqtında awılǵa jaw keldi dep, shuw ete qaldı kóp noǵay. ("Edige" 306-bet)

Qılıshın qınaptan suwırıp

Hár túgi tebedey shansılıp

Alatuǵın sherdey jabısıp

Qabaǵı qarıs jabılıp

Balaǵa qarap tap qpydı. ("Edige" 308-bet)

Edigejanga bereyin, **bawır bassa** bizlerge ata-anam deyǵoysa, eter xizmet bizlerge. ("Edige" 308-bet)

Há, Kenjembay, Kemjembay

Men tóbeden túspeymen

Ol keynińe ermeymen. ("Edige" 312-bet)

Álip baba qara tiyin taqat janı qalmadı, qap-qara boldı júzleri, **jer kórmedi kózleri**. ("Edige" 328-bet)

Edige **bawırıp erip** sol waqta ózine keldi. ("Edige" 332-bet)

Frazeologiyalıq birlikler Frazeologiyalıq birliklerde frazeologiyalıq ótlesiw sıyaqlı tilde tayar turǵan bólinbeytuǵın bir pútin birlik bolıp tabıladı. Olardıń ayırmashılıǵı frazeologiyalıq birliktiń mánisi menen onıń astarlı mániler arasında qanday da bir baylanıs boladı. Máselen:

Basshısı **qulaq qoyadı**, munıń múshkil ekenin bileti, dáw bir kúni kelip kóre ǵoysa, bizlerge hákim eter dep, mańlayımız qurıp keter, jılqıman qılıp qoya bereyin dep oyladı. ("Edige" 324-bet)

Basın alıp qashıp ketti

Áyne on tórt jasında. ("Edige" 341-bet)

Taymaǵay bastan dáwranıń

Qulıp urılǵan páriyadım. ("Edige" 337-bet)

Aytqan sózdi almadıń

Aqılǵa **qulaq salmadıń**. ("Edige" 299-bet)

Edildiń qırta boyına **kúniw-túnin bir etip**, kóship keldi Tumanxoja "awúyli" qılǵan jayına. ("Edige" 303-bet)

Men tóbeden túskende

Salarman bilek moyınıńa. ("Edige" 312-bet)

Qanı qızbay turǵanda

Kórinbey ket iziñe. ("Edige" 312-bet)

Frazeologiyalıq dizbekler Frazeologiyalıq dizbekte olardıń quramındaǵı jeke sózlerdiń leksikalıq mánisi menen tutas frazeologiyalıq dizbektiń ańlatatuǵın mánisi ortasında tikkeley baylanıs boladı. Máselen:

Edigeniń kóz aldı

Tas túnek boladı. ("Edige" 309-bet)

San miń úyli noǵaydı,

Qarataman awzıma. ("Edige" 348-bet)

Aradan júda kóp waq ótti, birneshe jıllar tolıp pitti, altı aylıq **hámile boyına payda bolıp pitti**, Baba háddinen asıp ketti. ("Edige" 307-bet)

Adastım men aqıldan

Shashım turman jolımnan. ("Edige" 307-bet)

Bıraq xalıqtıń aytıwı boyınsha, ireńki sarı, qoy kózli, **shiyirinnen shákerpalsózli**, óń júziniń qalı bar, xan qasınan jayı, xanǵa ılayıq der edi. ("Edige" 308-bet)

Shashın jayıp betin jırtıp

Otır anań qan jılap. ("Edige" 311-bet)

Ishkerige kiriń dep

Ímin qaqqan qusaydı. ("Edige" 316-bet)

Jol bolsın, dep xan

Esingindegi xızmetker

Áne munnan **jol bolsın soradı.** ("Edige" 321-bet)

Juwmaqlap aytqanda, bul maqalada "Edige" dástanında qollanılǵan frazeologizmlerdiń semantikalıq jaqtan bóliniwine toqtadıq. Yaǵniy dástandı analizlep qaraǵanıımızda ondaǵı qollanılǵan frazeologizmlerdiń semantikalıq jaqtan frazeologitalıq ótlesiwler, birlikler, dizbekler drp bóldik. Hám bul semantikalıq jaqtan bólingen frazeologizmlerdiń hár qaysısına bólek toqtadıq, mısallar menen dálilledik.

REFERENCES

1. Каримов И.А. Жоқары манаўият—жеңилмес күш. —Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. —Нөкис: Билим, 1994.
3. Абдиназимов Ш.Н. Лингвофолклористика. —Нөкис: Қарақалпақстан, 2015.
4. Қарақалпақ фольклоры. (100 томлық) 57—66-томлар. 57-том. Едиге. 2013.
5. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilindevteńles eki komponentli frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq hám stillik ózgeshelikleri. —Nókis, Qaraqalpaqstan, 2020.
6. Ешбаев Ж. Қарақалпақ фразеологиялық сөзлиги. —Нөкис, 1985.
7. Едиге. —Нөкис, Қарақалпақстан, 1990.
8. Paxratdinov Q., Bekniyazova Q. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler. —Nókis, Qaraqalpaqstan, 2012.
9. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq til tariyxı. T., 2014